

KELEMEN ZOLTÁN

APÁK ÉS FIVÉREK

(Cholnoky Viktor és Cholnoky László prózájának lehetséges kapcsolatairól)*

Márai Sándor írja *A tegnapok ködlovagjaiban*, hogy a századforduló *kismesterei* újították meg irodalmukat esztétikai és nyelvi szempontból.¹ Ezzel magyarázza a következő írónemzedékek sikerét. Bori Imre Cholnoky Viktor prózáját a korabeli világirodalom első vonalába sorolja, föltételezi, hogy a századfordulós modernség valóságélményéhez képest kevésbé szinkron a Jókai- vagy a Mikszáth-korpusz, míg Cholnoky fölismeri a szubjektív – lélektani – valóság elsőbbségét.² Lovass Gyula kiemeli, hogy Cholnoky „Mikeshez, Pázmányhoz, Csokonaihoz akart visszamenni Jókai és Mikszáth elrontott, idegenes, szegényebb magyarságából.”³ Bori következtetései Cholnoky művei felől tekintve helytállóak – még akkor is, ha igazat adhatunk Lovassnak, aki szerint az életmű töredékes –, viszont filológiai tény, hogy Cholnoky számára Jókai munkássága eredeti ihletforrás, minta, habár legjobb műveiben nem mutatható ki Jókai hatása. Cholnoky László számára is kiindulópont Jókai. A Szmolenszky-fiúk a *Régi ismerősben* csoportosan rajongva olvassák ifjúkorukban Jókai műveit. A hatás jelentősége akkor értelmezhető leginkább, ha Krúdy Gyula prózapoétikája felől szemléljük. Amikor Krúdy jelenkora vagy a közeli-távoli magyar múlt történelmét esztétizálja, akkor hasonló módon mitizál, mint például az 1848–49-et legendává érlelő Jókai. *Irodalmi arcképeiben* gyakorta vall íróelődjeiről, főként Jókairól. Elmondható, hogy irodalmi emlékezetében úgy őrzi Jókait Krúdy, mint később Krúdyt Márai. Ha föltételezünk egy Jókai–Krúdy–Márai írói hatás-történetet – amely talán szükségszerűen elnagyolt marad –, akkor ezúttal nem annyira ennek a három írónak a prózapoétikájáról állapítunk meg pontos vagy föltételes következtetéseket, hanem a ködlovag íróknak a magyar irodalomban elfoglalt helyzetét világítjuk meg jobban. Jókai életműve így a közvetlen előd jelentőségével bír, nem pusztán követendő-követhető, de nem is követelmény, hiszen ellenpéldaként is értékelődik, hatásától azonban nem lehet (nem is kell) szabadulni.⁴ A Cholnoky Viktorról szóló nekroló-

* A tanulmány készítését a Habsburg-kori Kutatások Közalapítvány Habsburg Történeti Intézete ösztöndíjával segítette.

¹ *Ködlovagok: Írói arcképek*, szerk. THURZÓ Gábor, előszó MÁRAI Sándor, Bp., Szent István-Társulat, 1942, 7–8.

² BORI Imre, *Cholnoky Viktor*, Vár Ucca Tizenhét, 1993/1, XXXVIII.

³ THURZÓ, *i. m.*, 72.

⁴ VARGHA Kálmán, *Cholnoky László (1879–1929)*, Vár Ucca Tizenhét, 1997/3, 80–81.

gok gyakorta Jókaiéhoz mérik jelentőségét, Schöpflin Aladár is Jókaihoz hasonlította a Nyugat 1909. évi 24. számában megjelent recenziójában.

Krúdy irodalomtörténetileg és poétikailag is köthető a ködlovagokhoz. Szépiírói munkásságába fiktív alakokként be is emeli a szerzőket, például Cholnoky Viktort, akit Egyed Ilona szerint Kiss József fedezett föl a szépirodalom számára.⁵ *Ady Endre éjszakai* című, regényes visszaemlékezéseket tartalmazó gyűjteményében Krúdy fontos szerepet szán az idősebbik Cholnokynak.⁶ A „kakasos ház” és vendégei fejezetben foglalkoztatja Cholnoky Viktor személyisége, amely a postakocsi-regényekben végképp a magyar irodalmi pantheon archetípusai közé lép,⁷ ahogy később Krúdy is, Márai Szindbád-regényének jóvoltából. A *Rezeda Kázmér szép élete – Regény a szép Budapestről* regénybe szinte változtatás nélkül veszi át A „kakasos ház”... részleteit az író, így az ide illőt is.⁸ A Krúdy-regény Cholnokya életről-halálról azt a véleményt fejt ki, mely az író Cholnokyra is jellemző volt: az élet fölkészülés a halálra. Az *Asszonyságok díja* mentőkocsi-epizódjának leírásában emlékezik a Ferencvárosban élt Cholnokyra az elbeszélő, s mintha kizökkenne a regény hangoltságából: vidám irodalmi összejöveteleket emleget föl, melyeknek Cholnoky nevű hőse az előbbi regényekben is részese volt.⁹ Cholnoky Viktorról három tárcát írt Krúdy. Az 1911-ből származóban¹⁰ nemcsak A Hétnél töltött esztendőök válnak mesemondássá. A szöveg veszprémi folytatása a Balaton-felvidék jellegzetességeit köti Cholnokéhoz, akinek művészetét Walter Scott prózája és Kisfaludy Sándor lírája között helyezi el. Az 1919-es lírai visszaemlékezésben már Krúdy-hósként ír az írotársról, s kölcsönzi neki saját „mélyhegedű” hangját, melyről később sokszor emlegették. Végül a *Magyar Szentlélek* keserű visszatekintés 1922-ből azokba az időkbe, amelyek Krúdy Magyarországnak aranykorát jelentették. A múltidézés főszereplője Cholnoky Viktor, s néhány évvel később szétesett, „kimarjult kezű, lábú országban” búcsúzik Cholnoky Lászlótól Krúdy, annak öngyilkossága évében, 1929-ben.¹¹ Cholnoky László *Lutter úr* novellájában¹² fölbukkan Majmuna tündér, melynek nevével az olvasónak Krúdy *Szindbádjának* Majmunkája juthatna eszébe, ez a motívum közös író-elődökkel köti össze mindkét szerzőt. Jókai Mór *A debreceni kastély* című novellájában kerül elő az álomtündér, hogy aztán Mikszáth számos művében szerepeljen, főleg azokban, melyek Jókairól szólnak. Majmuna álomtündéri szerepe Cholnokynál egyértelmű, hiszen a címszereplő delíriumaiban bukkan föl igéző-nyugtató alakja. Krúdy *Szindbádja* Majmunkájának pedig simogatnia kellett Szindbádot, hogy az el tudjon aludni, valamint

⁵ CHOLNOKY Viktor, *A vörös Péter és más elbeszélések*, utószó EGYED Ilona, Bp., Unikornis, 2003, 242.

⁶ KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakai*, Bp., Helikon, 1989, 22–23, 34.

⁷ Uő *Összegyűjtött művei*, IX, Pozsony, Kalligram, 2007, 278. Említés *A királynő költője* című visszaemlékezésben. Uő, *Irodalmi kalendárium: Írói arcképek*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 197; lásd még a *Bródy Sándor vagy a nap lovagja* 11., *Az író feltámadása c.* fejezetében, *uo.*, 380.

⁸ Uő, *Utazások a vörös postakocsin*, II, Bp., Szépirodalmi, 1977, 45, 49–50.

⁹ Uő, *Pesti nőrabló – Asszonyságok díja*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 446.

¹⁰ KRÚDY, *Irodalmi kalendárium...*, i. m., 433–438.

¹¹ *Jegyzet Cholnoky Lászlóhoz* = *uo.*, 615–616.

¹² CHOLNOKY László, *Szokatlan vendégség: Novellák*, Bp., Noran, 1998, 26.

ő az, aki lefogja a halott hajós szemeit az 1911-es *Szindbád álma* című novellában.¹³ Két évvel később a *Régi templom a Tabánban* novellájában is fölbukkan Majmunka, az indiai álmotündér.¹⁴ Az álom, az ihlet-invenció keleti műzsájából Krúdy és Cholnoky műveiben már a mámor, a mesterséges mennyországok anygala lesz, illetve a végső álom, a halál tündére.

Márai Sándor véleményalkotása kulcsfontosságú a kismesterekkel kapcsolatban, ő az, aki visszamenőleg meghatározza és rögzíti a ködlovagok eszmei genealógiáját. Hangsúlyozom: nem övé az ötlet. Szini, Török, Krúdy és a Cholnokyak már kijelölték az emlékezés irányait, melyek mentén a *Ködlovagokat* szerkesztő Thurzó Gábor hagyományt formált, melyet aztán Márai vitt tovább, megfosztva a fölösleges allúzióktól. Ez a hagyomány mintha nem igényelne magyarázatot, bár a ködlovagok közé sorolt alkotók száma és neve máig nem végleges, sőt mintha éppen a meghatározás bizonytalansága éltetné a ködlovagok definíciót. A kaland mintha szorosabban fűzné össze a ködlovagokat Márai írásművészetével, mint bármelyiküket Krúdyéval. Jókai Mór a századfordulón népszerűsége ellenére sem volt egyértelműen befogadott és elfogadott szerző.¹⁵ A ködlovagok számára mégis olyan elődként, atyaként-apaként fogalmazódott meg életműve, mint Ferenc József politikai életműve ugyanebben az időszakban az Osztrák–Magyar Monarchia társadalmi és politikai közszereplőinek. Apák és fiak nemzedéki problémája a társadalomtudományok számára izgalmas kérdés, mely a retorikán kívül a lélektan, a politológia, esetleg a történettudományok felől is megközelíthető. Cholnoky Viktor és László munkásságának esetében azonban az apa–fiú kapcsolaton kívül a fivérek közti összefüggések is figyelemre méltóak lehetnek. Nem pusztán irodalomtörténeti szempontból. Viktor második publikált műve, a *Mozgai Pali a gyermekhős* a szerző kilétére vonatkozó kételyeket hordoz. Nemeskéri Erika utal rá: László visszaemlékezése szerint ez az ő műve volt, s bátyja csak azért adta a nevét hozzá, mert akkor már ismert szerző volt.¹⁶ A közlés igazságtartalmát lényegtelennek tartja Nemeskéri, ugyanakkor nemcsak ő sejteti, hogy pontosan az ellenkezője igaz. Amennyire szabadon bánt Jenő öccsének – a nemzetközi hírű földrajztudósnak – életművével Viktor (a szerzőség kérdésében), úgyannyira érezte magáénak bátyja publikált műveit László, s megkockáztatom: a szerző halála után birtokába került Cholnoky Viktor-kéziratok sem lappanganak mai napig, hanem – immár kideríthetetlenül – László műveit erősítik. Nemeskéri szerint László személyiségzavarának adta tanújelét azzal, ahogy bátyja szellemi hagyatékával bánt. A *Hősök*, mely a *Bertalan éjszakája* kötetben jelent meg,¹⁷ szinte teljes egészében egyezik a *Hőscsinálás* című Viktor-szöveggel. Lovass utánajár a Cholnoky László-életmű szövegváltozatainak. Szerinte László nyilatkozataiban, visszaemlékezéseiben néha meghökkentő módon azonosítja magát bátyjával, másrésztől visszaemlékezéseiből tud-

¹³ KRÚDY Gyula, *Szindbád*, Bp., Magyar Helikon, 1975, 132, 140.

¹⁴ Uő, *Szerenád: Válogatott elbeszélések 1912–1915*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 210.

¹⁵ FRIED István, *Öreg Jókai nem vén Jókai: Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*, Bp., Ister, 2003, 167–193.

¹⁶ NEMESKÉRI Erika, *Cholnoky László*, 4. jegyzetben *i. m.*, 112–113.

¹⁷ CHOLNOKY László, *Bertalan éjszakája: Novellák*, Bp., A Táltos Kiadása, 1918, 183–188.

ható, hogy talán ő volt Viktor legszigorúbb (s nem bizonyosan legigazságosabb) kritikus. Szépirodalmi műveiben is többször utal bátyjára, gyakran annak mérhetetlen tudására. A *Régi ismerős* egyik, a természet csodáit leíró földrajzi látomását lábjegyzettel látta el: „Ez a látomás visszaemlékezés testvéremre, Viktorra, a természet csodáinak aranytollú rajongójára.” Csábító lehet a szerző kérdésének következetes eltörlése Cholnoky Viktor és László kapcsán a föntiek tekintetében. Azonban kevés egymáshoz közelálló életmű különbözik ilyen jelentős mértékben. Említhető Viktor naprakész természettudományos műveltsége eltérésként, önként kínálkozik Viktor rövid próza iránti elkötelezettségének és László regényművészetének összehasonlítása vagy az írásmód fegyelmezettségének alkotás-lélektani eltérései. Amellett, hogy mindezek filológiaiilag bizonyítható tények, egyikük sem lényeges különbség ahhoz képest, ami prózapoétikájuk alapításában eleve meglévőként mutatkozik. Viktor munkássága a kortárs nyugati irodalomnak az E. A. Poe-t fölfedező groteszk szimbolizmusához sorolható, s nem követőként, hanem hazai alapítóként, elegendő *A farkas* novella végkifejletének vadászjelenetére utalni, ahol Poe-hoz hasonlóan a belsővé tett külső táj kísértetiességét egy festőre – ezúttal Böcklinre – való utalás teszi intenzívvé.¹⁸ *A szürke ember* bűnügyi története merész átirata *A Morgue utcai kettős gyilkosságnak*.¹⁹ Poe-nak a titokzatosról és elrejtetről alkotott elképzeléseivel rokon Cholnoky azon törekvése is, hogy „a rejtélyt nem megoldani, hanem ábrázolni és felfedeztetni akarja művészi törekvései többleteként.” *A Tartini ördöge* a drogokhoz és mesterséges mennyországokhoz való viszonyt teremti meg és értelmezi, melyre a szerepjáték, a legenda vagy a lehetséges valóságok szintjén a francia szimbolizmus alkotói is reflektáltak. László viszont nem csak a magyar irodalomban állt a korban követők nélkül. A züllés, a degeneráció, a pusztulás és a(z ön)pusztítás apoteózisára Georges Bataille-ig, Louis Ferdinand Céline-ig kell várnunk. Ráadásul tisztában volt vele, hogy a tematikához, mely a társadalomból önként kiválók sorsából indul ki, olyan elidegenítő, sőt idegesítő, nyugtalanító, az olvasót folyamatosan összezavaró formát kell találnia, mely a pontos megfogalmazás mellett az alacsony olvasószámot biztosítja számára, amellett, hogy – és ezt éppen Krúdy ismerte föl, akire a '20-as évektől szintén alkalmazták e meghatározást – nagyrészt csak az írók által olvasott íróvá válik. Lovass véleménye eligazíthatja az olvasót a kortárs befogadói értékelést illetően: László nem írt jó regényeket, néhány novellájának lírai vonásai érdemelnek szerinte figyelmet, de ezek pusztán hangulatok, érzések sikerült portréi. Az 1912. június 6-i Pesti Naplóban megjelent nekrológban László úgy ír bátyjáról, mint emberként és íróként egyaránt elszigetelt jelenségről, akit azok sem ismertek igazán, akiket közel engedett magához. László művészetében is sejthető Poe hatása. A *The Fall of the House of Usher* végzetet kihívó *The Haunted Palace* verséhez hasonlítható a *Ritter von Toggenburg utolsó családása* Szipoghy Menyhértjének szavalata. A *Szokatlan vendégség* az egyik legsikerültebb korabeli magyar elbeszélés, mely a lélektani belső látószöveget trükk-szerűen használja, hogy ezzel az értelmezésnek új irányokat adhasson. A főszereplő nemesi előneve (felsőálmai)

¹⁸ CHOLNOKY Viktor *Összegyűjtött művei*, Szeged, Szukits, 2001, 18.

¹⁹ *Uo.*, 306–309. Vö. THOMKA Beáta, *Műfaji déjã vu*, 2. jegyzetben *i. m.*, 156.

eleinte mintha csak az álmos vidéki magyar dzsentrí állandó jelzője lenne, később azonban az álom a főszereplő alaptulajdonságaként mutatkozik meg, valamint az elbeszélés szervezőelemeként.

Cholnoky Viktor életművének sokrétűsége, ugyanakkor kevésbé terjedelmes volta gerjeszthette azokat a kritikai kérdéseket, melyek miatt nehezen vagy egyáltalán nem választható le egymásról publicisztikai és szépírói munkássága. Pedig a múlt század végén a Fábri Anna által sajtó alá rendezett kötetkiadás mintha ezzel a tendenciával szeretett volna leszámolni, amikor áttekinthetően szépirodalmi és publicisztikai részre osztotta az életművet.²⁰ Csakhogy a kiadás egyrészt sem filológiai, sem politikai okokból nem lehetett teljes, másrészt a Cholnoky Viktor életében megjelent kötetkiadások eleget tartalmazznak olyan szövegeket, melyeket később ide vagy oda sorolt a szakirodalom. Mindezen túl létezik a recepcióban az irányzat, mely nem szívesen tenne különbséget ebből a szempontból. Szajbély Mihály *Ch[olnok]y [Viktor], az újság[ot]író [író]* című tanulmányában²¹ a korabeli magyar és közép-európai publicisztikai viszonyok távlatába helyezi az életművet, s ahelyett, hogy megpróbálná eldönteni a vitát, meghagyja annak gondolatébresztő sokoldalúságát. Kárpáti Aurél írja, hogy mivel Cholnoky nem talált mondanivalójának alkalmas műfajt, olyan szövegeket írt, melyeket „nem főd teljesen a novella, az elbeszélés vagy a tárca fogalma.”²² Egyed Ilona szerint lélektani, tudattalan jelenségek alkalmazása helyett tudományos ismeretekkel dúsította elbeszéléseit, ezzel magyarázza a novellák esszészzerűségét és az esszé szépirodalmi hangoltságát. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a lelki folyamatok, különösen a lelki betegségek élénken foglalkoztatták Cholnoky Viktort, ismerte és értelmezve használta az „Unterbewusstsein” kifejezést.²³ Szajbély mutat rá, hogy a tudományokhoz való viszonyával Cholnoky egyedül áll a kortárs hazai irodalomban. Csáth Géza és Reviczky Gyula jogosulatlan betolakodóként tekintenek az esztétikákat megihlető, továbbértelmező természettudományra, különösen az alkalmazott tudományokra (ez a pszichoanalízissel is foglalkozó Csáthra is érvényes, ezt utolsó kötetei igazolhatják). Cholnoky viszont fölismerte az új lehetőségeket, s tudományok által ihletett novelláinak szivárványköre a ponyvai sci-fi-től a már-már borgesi bölcséleti alapozottságú logikával megírt trükk-elbeszélésekig terjed. Ezzel együtt Szajbély azt a hipotézist állítja föl, hogy a publicisztikai és szépírói életmű időben talán elkülöníthető, pontosabban az újságíró életműve a novellista ifjúkori művei és az érett remekművek közé helyezhető.

Cholnoky szépprózája nem választható el cikkeitől, eltérő típusú szövegei értelmezik egymást. Esszékötettel jelentkezik nevét ismertté tevő novelláskötetei előtt, a *Beszélgetésekkel*,²⁴ melyben Gömöri Jenő bevezetése a hazai aviatisztika legjelentősebb – elméle-

²⁰ CHOLNOKY Viktor, *A kísértet: Válogatás Cholnoky Viktor publicisztikájából*, Bp., Magvető, 1980, 497–512.

²¹ SZAJBÉLY, 2. jegyzetben *i. m.*, 81–90.

²² CHOLNOKY Viktor, *Kaleidoszkóp*, Bp., Élet Irodalmi és Nyomda Rt., 1914, VIII.

²³ CHOLNOKY Viktor, *A felszabadított muzsik = uo.*, 147; *Panem et circenses = CHOLNOKY, 20. jegyzetben i. m.*, 99.

²⁴ CHOLNOKY Viktor, *Beszélgetések*, Bp., Politzer Zsigmond és fia könyvkereskedése, 1910.

ti – képviselőjeként említi, s az elméletiség, a jelenségvilágnak a lehetséges kategóriájában rögzítése mindvégig jellemző lesz Cholnokyra, aki a századforduló közírójának legjobbjaihoz hasonlóan össze tudta egyeztetni az osztrák birodalmi törekvések elleni magatartást a polgárosodással, s képes volt a germán faji hegemonia abszurditásának látására és láttatására is.²⁵ Tette mindezt törökös-mongolos nézőpontból, habár a finnugor–magyar *nyelv*rokonságot bizonyított tényként kezelte. Több művében a faji-areális determinizmus álláspontjából kiindulva tette megállapításait, ami gyakorta eredményezett meghaladott következtetéseket, mint *A föld rabjai* vagy *A felszabadított muzsik* esetében. Öccse, László is rossz véleménnyel volt a szlávokról, különösen az oroszokról. Egy igazságtalan, de a maga nemében jól sikerült paródiát (Dosztojevszkij? Goncsarov? Gogol?) a *Régi ismerősbe* is becsempészett. Viktornak a Nyugat 1908. évi 2. számában megjelent *Neomongolizmus* című cikke Gellért Oszkár és Ady Endre részéről is kapott választ. Optimista hangvételű, nacionalista írásában mongol-ázsiai politikai és kultúrfőlényről ír, mongol gyökérűnek tartva a magyarokat, Hunyadi Mátyás történelmi szerepét erősen bírálva, s az oligarchikus köztársaság lehetőségét fontolgatva. Gellért éles támadást intéz ellene mindannak nevében, ami a nyugati civilizáció szemszögéből haladó és magyar, s többnyire a mai olvasó is igazat adhat neki.²⁶ Mégis, mintha Ady inkább megértené Cholnok alapkonceptióját. A *Korrobóri*ban, Ady egyik legfontosabb, s leginkább félremagyarázott-félreértett cikkében²⁷ alig több mint egy mondatot szentel az említett Cholnok-cikknek, akkor is csupán a szerző nevét említve. De kiderül, hogy a közép-európai térség fölemelkedése és megtartása iránt önzetlen elhivatottságot érző felelősség hangját vélte kihallani a *Neomongolizmus*ból, csakhogy ő az összefogás szükségességét is fölismerte. Keserű, hogy cikke posztumusz megjelenésének évében a sokféleképpen egységes Közép-Európa már odavan, ráadásul annak az összefogásnak a lehetősége is komoly veszélybe került, amit Ady sürgetett.

Ázsia az ősi gyökerek, a tértől és időtől független értékek és végső igazságok megtestesítője Cholnok Viktor műveiben. *A nagy kés* című novella esszé-betétben fejti ki a szerző elméletét Európa szükségyszerű bukásáról s a Kelet örökkévalóságáról. A magyarságot ugyanakkor az egyetemes – mindenekelőtt az európai – kultúra szerves részének, alakítójának tartotta. A hazai viszonyok szerinte nem különböznek annyira a külhoniaktól, hogy bármelyiket is kárhóztatni vagy kicsinyelni kellene. Szorgalmazta az új magyar Shakespeare-fordítást. Shakespeare-tisztelete Krúdyéhoz hasonlóan mély és ihletett olvasmányélményeken alapult. *Shakespeare* című esszéjében számol be arról, hogy egyetlen életmű volt, amely – igaz, csak ideiglenesen – képes volt megakasztani Shakespeare-olvasásának hegemoniáját: Jókaié. Beszámolt a változó idők szavára hallgató első magyar biciklis-távcsöves betyárról, Vítális Imréről, aki a Berettyó lápvidékén bujdosott.²⁸ Szerette Budapestet, de nem volt elfogult vele publicisztikájában. Az *Elfogyó*

²⁵ Saját fegyvereivel teszi harcképtelenné a bontakozó árja fajleméletet *A dánosi árják*ban, ahol a sémi és az ázsiai nomád etnikumok kultúrfőlényét mutatja ki. *Uo.*, 14–17.

²⁶ GELLÉRT Oszkár, *Neomongolizmus: Válasz Cholnok Viktornak*, Nyugat, 1908/3.

²⁷ ADY Endre, *Korrobóri*, Nyugat, 1924/1.

²⁸ *A haramia* = CHOLNOKY, 24. jegyzetben *i. m.*, 78–81.

országokban védi meg a magyar fővárost azok véleményétől, akik szerint nem világváros Budapest, mert lakossága nem éri el az egymillió főt. Cholnoky szerint nem a népességszám, hanem a kiépült intézményrendszer és az optimális településszerkezet tesz egy települést nagyvárossá. A budapesti lakosságról koránt sincs jó véleménye. *Savanyú lelkek* című esszéjében fogpiszkálókhoz hasonlítja a fővárosi lakosokat, hasonlatából groteszk allegóriát bontva ki rámutat, hogy ez a tömeg egyének keveréke, mely önző életszemlélete miatt nem képes közösséggé formálódni. Ezt az utóbbi évtizedekben megjelent fővárosi lakosság összetételével, gyökértelenségével magyarázza.

Krúdy a polihisztort látta meg Cholnoky Viktorban, akit a „régí pedáns irodalomtanárok” nem képesek semmilyen osztályba sem besorolni, talán a rendszerezhetetlenség okozta, hogy Lovass Gyula dilettánsnak tartja Cholnokyt (László öccse visszaemlékezéseit is ebben az értelemben idézi föl), „pittoreszk, hencegő vasárnapi tudással” bírónak látja. Az alkalmazhatatlannak vélt tudásanyagot tartja Lovass a legjobb novellák kerékkötőjének, ballasztnak, ami megakadályozza az elbeszélői tehetség kibontakozását. „Az asszociációs készség egyoldalú fejlődéséről van itt szó. Aki egész életén át »Innen-Onnan« rovatot ír, az rászokik, hogy e rovat szellemében gondolkozzék.” Ugyanakkor László így ír egyik nekrológiájában: „Csak kettőt nem vont kétségbe senki [...]: páratlan eredetiségét és töméntelen tudását.” *Az Alerion madár véreben* Lovass fölismeri a stílusbravúrt, mely különböző szövegtípusok merész szintézisén alapul, de nem tudja értékelni, ha az író korabeli divatos újságírói műfajokat és szépirodalmat vegyít tudományos nyelvvel.²⁹ Ha leválasztjuk Cholnoky publicisztikáját szépirodalmi műveiről, akkor juthatunk a főnti megállapítással hasonlóakhoz. Egyrésztől kaotikusan gondolkodó dilettánsnak tűnik, másfelől szigorú formaművésznek. Éppen a különbségtéves egyszerűsítése teszi kétségessé az értelmezést.

Cholnoky publicisztikájának kisebb részét teszik ki a Habsburg-házzal kapcsolatos szövegek, történelem- és politika-szemléletéről mégis sokat elárulnak. Krúdyhoz hasonlóan Cholnoky sem tud, nem is akar elvonatkoztatni 1848–49 szellemétől. A megtorlásokért felelősnek tartja az uralkodót, de érvényesnek tekinti Ferenc József uralmát, sőt a Habsburgok történelmét – akárcsak Krúdy – ő is magyar történelmi folytonosságba íze-síti. Cholnoky László azonban szinte egyáltalán nem foglalkozott a történelem és a politika a korban népszerű kérdéseivel, nem tartotta őket arra érdemesnek. „Osztálya *ideáljait* annyira *üresnek érezte*, hogy nem is foglalkozott velük, az olyan fogalmak, mint haza, osztály, történelem, szinte elő sem fordulnak életművében” – írja Keszthelyi György. Viktor *Szeptember tizedike* címmel³⁰ Erzsébet királyné haláláról írva, az idős uralkodóról elmélkedik, az Ősszel azonosítja alaposan kibontott allegóriában, giccses fölhangoztól sem mentesen arról cikkez, hogy ha az uralkodó nem is gyakorolhat kegyelmet, a férj a keresztényi szeretet nevében mindenképpen meg kell hogy bocsásson a gyilkosnak. A végső búcsú és a bűnbánó-bűnbocsátó búcsújárás azonos alakúságával

²⁹ LOVASS Gyula, *Cholnoky Viktor*, 2. jegyzetben *i. m.*, 62–63, 67. „...a legtisztábban logikai felépítésű novellafajtát művelte, tartalmi újításait, kalandozó álmait szigorú formák közé szorította, a szilárd, tökéletesen kiszámított szerkezet mestere volt.” *Uo.*, 70.

³⁰ CHOLNOKY, 24. jegyzetben *i. m.*, 90–92.

játszik a szerző. Az olvasó azonban észreveheti, hogy a majdnem egy lapos lírai bevezetővel ellátott szöveg nemcsak aktuális eseményről tudósít, s a főszereplő sem egyértelműen a császár és király, hanem a pesti utca, a magyarok, akik első olvasásra pusztán szemlélik Ferenc József búcsúját. Cholnoky az aktualitásnak történelmi távlatot ad, szinte novellát ír, melynek kimenetele a búcsú bűnbocsánatként értelmezett aktusa lesz. Az uralkodónak kellene bocsánatot kérnie, és a magyaroknak kellene megbocsátaniuk, de annak a bűnnek a bocsánatára valóban csak a keresztényi könyörület lehet elégséges. Az *udvari cigányprímás* Berkes Béla primás udvari tánczenésszé történt kinevezését ünnepli. Eme „gitanológiai” eszmefuttatást szembeállíthatnánk *A dánosi árjakkal*, melyben faji alapon ítéli el Cholnoky a romákat, de csak azért, hogy a magukat árjáknak nevező germán fajvédőket illesse megsemmisítő kritikával. Következetlennek tűnő érvelését, egymásnak ellentmondó esszéit a kortársak gyakran bírálták, csak hogy számára nem a szöveg első szintű igazságértéke volt a fontos, hanem az információátadás pusztá ténye, s annak intenzitása, tudományos és retorikai-esztétikai szempontból egyaránt. Így magyarázható talán politika-erkölcsi következetlensége, midőn tiszteletteljes méltatással írja Karl Lueger bécsi polgármester nekrológiát,³¹ aki nemcsak magyargyűlöletével, de Cholnoky által megvetett antiszemitizmusával is hívek és ellenfelek tömegeit szerezte. Az *Insula leporum* tiszteletadás a Margitszigetnek. Idealizált történelmi tabló, mely Attila, Árpád és József nádor mellett a történelem esztétizálóját, Arany Jánost is megidézi. A földrajzi hely különösségét a magyar történelem és kultúrtörténet adja. Ezúttal mégsem a sziget 1908-as tulajdonosváltása fontos, mely a szöveg létrejöttének oka, hanem a bevezető sorok, melyek Cholnokynak történelemről és történetírásról alkotott nézeteit tükrözik.³² A történelmet narratív aktusként tételezi, s mint ilyent fiktívnek vagy fikciót is használnak véli. Az elképzelés a korban annyira szokatlan, hogy amikor a '20-as években Krúdy hasonló módon kezd történelmi narratívájának létrehozásához, elmarasztaló kritikákat kap, a végső, legkíméletlenebb kritikáig, a szinte teljes elhallgatásig. Történelemszemlélete csupán a kortársak között meglepő, az életműbe következetesen illeszkedik. Széleskörű műveltségéből következhet az ismeretanyagot mozgó gondolkodásmód eredendő törekvése arra, hogy az emberi tudás fölismeret viszonylagosságát és végességét folyamatosan tudatos pozícióban tartsa; ahol és amikor csak lehet, rámutasson a viszonylagosságra és végességre. Tudásunk véges, töredékes és esetleges, mégis a legnagyobb kincs az alkotó ember számára. Ellentmondásokra alapított esszé- illetve tárcaírói életműve szigorúan következetes logikával bír, melynek alaptétele, hogy a tudomány nyelvében és eredményeiben összevegyíthető és összevegyítendő a szépirodalommal. Lovass a céltalan, szervezetlen lázadót, anarchikus episztemológust, vesztés elméletek vesztés védőjét látja Cholnokyban: „a művészetnek nem a megfigyelés lesz az éltetője, hanem egyfajta öntudatlan, démoni állapot.” Szerinte az életküzdésben alulmaradt bohém író önigazolása az elmélet, mely a hazugsághoz hasonlítható. Schöpflin a

³¹ CHOLNOKY Viktor, *Lueger* = CHOLNOKY, 22. jegyzetben *i. m.*, 206–211.

³² „...az életet ma már nem a történelmen keresztül iparkodunk »megtanulni«, hanem a biológia, fiziológia, szociológia [...] segítségével. [...] a történelem kivonul lassan a tudományok [...] laboratóriumából és átlebeg [...] A mesemondás, mesevágy bennünk sajtó országába.” CHOLNOKY, 24. jegyzetben *i. m.*, 97.

Nyugat 1909. évi 24. számában a *Tammúzról* írva a realitás esztétikailag, de etikailag is megszokott ábrázolásmódjait kéri számon a szerzőn. Nem tudja vagy nem akarja meglátni a szubjektív valóságélmény modern látásmódjából eredő próza jelenségeit.³³

Az ellentmondások abszurd logikája mellett Cholnoky Viktor gondolati rendszerének alappillére a betegségek ihlető, szervező ereje. A normalitás szerinte nemcsak a művészi tevékenységet veszélyezteti, de általában igaz, hogy az emberiség csak a normalistól való eltérésekben képes fejlődésre. Több szövegének alapja a rettenet és az iszonyat, mely betegségek nélküli, falanszterszerű jövőképeket vizionál, olyan jövődőt, mely nemcsak a szenvedést, de a szenvedélyt sem ismeri, s ez utóbbi talán súlyosabb annak a szemszögéből, aki a mámor apoteózisát számtalan művének témájává tette. A társadalmi szinten fölvállalt és propagált harc a betegségek, szenvedélyek, katasztrófák, nyomor és háborúk ellen csupán álca, mely azt takarja el, hogy maga a társadalmi rendszer, az emberi civilizáció alapja korhadt és pusztulásra érett –írja *Az arany sarkantyúban*. Bródy Sándor a Nyugat 1910. évi 15. számában megjelent, *Az Ehrlich-ügy* című cikkében a humanizmus általános követelményei felől kritizálja Cholnoky betegség-kultuszát, burkoltan rosszindulatúnak tartva elméletét. Nem kutatja viszont a kifogásolt elképzelés esztétikai oldalának kapcsolatát a fölszínen említett társadalmi és patológiai metaforákkal. A mámor, a szokatlan, a kivétel, a betegség a pont, ahol a külső lét információs gazdagsága találkozik az én, főképpen az alkotói én belső létének valóságával. Kosztolányi Dezső A Hét 1909. karácsonyi számában egy másik formai szélsőség, a természetfölötti, a horror felől közelít a *kísértelátó* Cholnokyhoz, de a dekadenciát mint egyszerre formai és tartalmi jellegzetességet is kiemeli. A betegség szerinte fontos szervező eleme Cholnoky szövegeinek. Fábri Anna írja Cholnokyról, hogy: „Mint az alkohol, a tudás is mámoridéző lehetőség a számára.” *Egészség* című 1904-es, A Hétben megjelent esszéje egyenlőségelet tesz a betegség és az invenció, az ihlet közé. Minden művész, alkotó, igazi tudós beteg lelkekben. Nagyrészüik testiekben is. Az igazán jelentős alkotók azonban (Cholnoky Mózes, Aiszküloszt, Michelangelót, Shakespeare-t és Goethét sorolja ide) egészséges testben élő beteg lelkek voltak. Az egészséges elme legfőljebb középszerű lehet, de semmilyen hozadékkal nem járul hozzá az emberi kultúrához-civilizációhoz. Betegség és alkotás viszonyáról alkotott elmélete ars poeticaként értelmezhető. „A költészet a révült és átélt hazugsággal, az önámítással lesz azonossá” – írja Fábri. Irodalmi-tudományos elképzeléseit legjobb hatásfokkal föltehetőleg jeleneteiben vázolta föl, ez a forma különösen kedvezett szépirodalom, esszé, publicisztika vegyítésének. *Az Ofélia-szanatóriumban* a lelkes, az emberiség sorsát megjobbítani akaró professzor és a higgadt, bölcs körorvos vitatkoznak egymással. Az orvos víziójában megdermedt, változás nélküli, szürke emberiséget vázol, megadja az ellenméreg receptjét is: szanatóriumba kell utalni a túlságosan egészséges embereket, ahol betegségezszerzés útján lehetne biztosítani az új prófétákat, művészeket, föltalálókat, szent örülteket. Az Ofélia-szanatórium lehet a maradék *beteg* aziluma is. A szerző hisz az ember befolyásolhatóságában, az emberi

³³ BORI Imre írja: „Cholnoky [...] egyértelműen veti fel, az emberi lélek valóságának a problémáját, [...] ami éppen az 1900-as években vált irodalmilag aktuálissá Freud felfedezései nyomán.” 2. jegyzetben *i. m.*, XXXVIII–XXXIX.

lélekbe való beavatkozás lehetőségében, a tudomány alkímista vonatkozásaiban, hiszen az eredeti alkímia is az emberből akart aranyat csinálni: magasabb létformára emelni. Végző soron az Ofélia-szanatórium is falanszter: a kivétel, a színes forgatag, a (tudományosan adagolt) mámor „szép új világa”. Elméletének háttérében ott a századforduló Osztrák–Magyar Monarchiájának új tudománya: a pszichoanalízis. Akárcsak Krúdy, Cholnoky is kritikával fordul a lélektan felé, de íróársához képest korántsem mélyed el benne, nem tulajdonít neki nagy jelentőséget. *Betegségdivatok* címmel 1904-ben, A Hétben írja: „vége lesz a [...] betegségeknek, s ezzel a betegségek divatjának is. Szerencsére maradt az orvostudománynak egy ága, amelyhez nem férhetett hozzá a bacilus-elmélet: az idegbetegségek tudománya. Az ideg még ma is titok, s azért divatos a neuraszténia. Divatos, csak hogy nem kielégítő. Mert [...] kissé túlságosan is titokzatos, s az embernek valami testibb, hogy úgy mondjam, »emberibb« kézzelfoghatóbb valami kell, mint az ideg.” Ez pedig a vakbélgyulladás. Az irónia a pszichoanalízis ellen fordul, a közmondásosan legközönségesebb betegség divatja győzi le. Persze nem biztos, hogy a szerző a tudományt akarja neveltségessé tenni, lehet, hogy a divatkövető pácienseket. Az *Artabán Mihály és a vasárnap* – amellet, hogy jó példa az igyekezetre, mellyel Cholnoky egyszerre több elbeszélés alapötletét is egybezsűfolja – pontosan föltárja, hogy számára mi volt a lélektanral kapcsolatban a legfontosabb probléma: van-e összefüggés, ha igen, milyen, és ha nem, miért nincs a lelki és a fizikai betegségek jelentkezése között. A címszereplőnek agórafóbiája van, tünetei fizikaiak az utolsó stádiumig, sőt a főszereplő orvos egész idő alatt abban a hitben tartja páciensét, hogy betegsége nem lelki eredetű. A freudi pszichoanalízis ezzel a gyakorlattal pontosan szembe megy, valószínűleg azért, mert lát esélyt a gyógyulásra. Laád Bulcsú doktor, az elbeszélő, determinista nézőpontból áll az esethez, a pszichés betegségeket gyógyíthatatlanoknak tartja. Mivel Artabán Mihály pszichózisa vasárnap eszkalálódik, Cholnokynak a lelki defektusok mellett másik kedves témáját is fölleveníti: a munkaszüneti- és ünnepnapok káros hatását az emberi civilizációra. A Hétben, 1910-ben *A pihenésről* címmel megjelent cikkében az egyvégtében szórakozással-pihenéssel töltött időszakok ellen emeli föl a szavát – megoldást kínál a problémaként tálalt tényre – a tőle megszokott intenzív retorikával. A téma abszurdításának és a tárgyalására fordított gondosságnak az együtthatója rávilághat Cholnoky prózájának a magyar irodalomban egyedülálló voltára, mely óvatosan fogalmazva is egzotikus érvrendszerekre alapítja retorikáját. Az *Eördög Róbert halála* sem tudományos, inkább transzcendens magyarázatot ad a lelki betegségekre: az idegbe-tegek idegszárait az ördög öreganyja, Lilith „néni” rángatja láthatatlanul: harisnyát köt belőlük. Harmat Pál a pszichoanalízis szépirodalmi hatásait kutatva a századforduló magyar irodalmában a Cholnoky-fivéereket azon szerzők közé sorolja, akikre termékenyítőleg hatott a freudi lélektan.³⁴ Szajbély sem tartja kizártnak a freudi hatást Cholnoky Viktor esetében, de ennek cáfolhatóságára is rámutat. Lovass az elsők között hívja föl a figyelmet a skizofrén, hasadt személyiség szerepének fontosságára Cholnoky László életművében. A kettős tudat tovább forgácsolódik László műveiben, mikor a hétköznapi,

³⁴ HARMAT Pál, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*, Bp., Bethlen Gábor, 1994, 71.

egyre halványuló én pózként értelmezi az ösztönvilágból érkező, elhatalmasodó párját, kritikával szegül szembe vele, de ez megoldás helyett csupán további lelki problémákat (szégyenérzet, elfojtás) eredményez. Nemeskéri László regényeiről értekezvén az alkoholizmust jelöli meg a tudathasadás egyik kiváltó okának. A személyiséghasadásnak, melyet a *Régi ismerős*ben is kimutat a főszereplővel kapcsolatban, szimbóluma lesz az életműben Káin és Ábel mítosza a *Leándervirágban* vagy a *Ritter von Toggenburg utolsó csalódásában*. „A Bertalan éjszakája [...] hőse örültnek tekinthető. [...] Bertalannak titkára is van, akár egy írónak, Miroár Jakab a neve. Jakab azonban csak akkor látható, ha Bertalan tükörbe néz. Jakab tehát Bertalan alakmása.”³⁵ Cholnoky László szereplői szociológiai-pszichológiai határesetek. Miroár (miroir = tükör) Jakab nem pusztán Bertalan alakmása. Ő maga a tükör, a látszatvilág fontos alakítója. Főszerepét kártyacsatában játssza, hamis pénzként. A történetben fontos szerepet játszana a megbocsátás (ha a rászédett kártyapartner meg tudna bocsátani), éppen a rászédettségnek azon oka folytán, amit a hamis pénz mint önkéntes adomány – azaz a szerencsejátékban való részvétel önkéntes elismerése – jelent.³⁶ Ezzel párhuzamba állítható egy Baudelaire-szöveg³⁷ Jacques Derrida-féle értelmezése a hamis pénz allegóriája kapcsán (a hamis pénz ezúttal csakis esztétikai eszközként működhet, mint allegória, metafora, hasonlat vagy szimbólum), amely kizárólag a szerencse fogalma felől értelmezi a hamis pénz létét. A hamis pénz adománya kihívja a társadalom peremére szorultak kritikáját. Ez a kritika Derridánál jogi-esztétikai, míg Cholnokynál etikai-esztétikai, mely a központi személyiség tragikus fölszámolódásához vezet. Az *Éjszaka* alapos lélekrajzzal megírt kudarcos felvidéki Oidiposz-parafrázis, melyre rányomja bélyegét, hogy a századforduló fiai még a kezdet előtt elveszítették a harcot, amit apáikkal vívhatnának, hiszen a főhős nemhogy nem ölte meg apját, de fiatal mostohaanyjáról való álmodozását is megakadályozza halott apja addig, míg babonás félelmében bosszút nem áll a holttesten. Az a freudi fölismerés, hogy az álmok a pszichoanalízis szempontjából nemcsak tünetek lehetnek, de jelrendszerként is működhetnek, a fivérek közül László életművében fejtett ki gyümölcsöző hatást. A *Régi ismerős* álombeli báljelenete tipikus vágyteljesítő erotikus álom, melyben a halálösztön is megjelenik. Halál és élet, álom és ébrenlét között szövődik *A múmia* kísérteties története, melyből végül mesteri paradoxon miatt nem derülhet ki, hogy az élet álom-e vagy ébrenlét. Igazi lélektani novella a *Vasalófüst*, mely elfojtásokból adódó kényszerképzetten alapul. Az *Epeira diadema*, levélformában írott novella keltezése jelzi, hogy elmegyógyintézetből származik, egy lélek fölszámolódásának krónikája. Átjárja a keserű-kiábrándult humor, mely a társadalmat, a logikát és a hétköznapi valóságot teszi nevetségessé.

Cholnoky Viktor kísértettörténetei értelmezhetőek lélektani tanulmányokként: a kísértet a személyen belül van, a személyiség másik fele vagy a másik én, aki ki akar törni a leegyszerűsítő, hiteltelennek tűnő külvilágból. László kísértethistóriái között hagyományos látomások is akadnak, közülük kiemelkedik az *Éjféli randevú*, mely egy női csont-

³⁵ CHOLNOKY László, *Piroska: Hat regény*, Bp., Noran, 2000, 699–700.

³⁶ Jacques DERRIDA, *Az idő adománya: A hamis pénz*, Bp., Gond-Cura–Palatinus, 2003, 177–178.

³⁷ Charles BAUDELAIRE, *A hamis pénz = uo.*, 250–251.

váz szerelmi kalandjait az alkoholisták kényszeresen képzelődő világába helyezi. Cholnoky Viktor a mámor társadalmi-politikai okairól írott esszéje, *A ruah* az alkoholizmus általános-aktuális problémáitól jut el a mámor különös lényegéig, ahol költőiség és egyéni-nemzeti kiszolgáltatottság szintézise teszi vallástudományi és esztétikai értelemben egyaránt értékelhetővé és értelmezhetővé a hétköznapiakból elszökő extázist, a kilépést. Az ószövetségi nabis-k extatikus táncát hozza példának: „A nagy elnyomásnak, [...] nemzeti kétségbeesésnek, az [...] irtóztató nyomorúságnak a napjai születték meg Izrael országában [...] a narkózisnak ezt a minden alkoholnál diabolikusabb formáját. Sem az individuum, sem a nemzet, [...] nem bírt többé segíteni magán, [...] kellett tehát valami segítség [...] emberen túl valóknak sejtett vidékekről. A ruah Elohim, a vergődő emberi lelket az isteni lélek nyugalmával befedő hatalmasság.” Az alkohol által föltárt mélyebb igazságok védelmében László is írt esszészzerű betétet a *Kísértetekben*, ez azonban Viktor esszéinek utánérzése csupán. A transzcendencia összekapcsolódik a betegségek és a mámor költői erejével, hogy a konkrét politikai-társadalmi valóság számára dolgozzon ki használható stratégiát. Mintha Cholnoky Viktor is – akárcsak sok más magyar alkotó – párhuzamot vonna a mitikus zsidó szenvedéstörténet és a magyar történelem között. A magyar nemzeti mítosz a reformáció–ellenreformáció Isten csapása mítoszában keresztül, mely ószövetségi alapvetése mellett a költő Zrínyi Miklósnál további sémi mozzanatokkal – például az exodus lehetőségével – gazdagodik, egészen az 1848–1849-es szabadságharc és forradalom nyíltan messianisztikus jegyeket mutató mitizálásáig (melyhez Jókai epikája jelentős mértékben hozzájárult), egy etnikai alapú ellenállási mozgalom létrejöttével kapcsolható össze, melynek vezérszavaivá az elkülönülés és az ellenállás válnak.³⁸ Ha e felől a félezer éve létező mitikus párhuzam felől olvassuk *A ruahot*, akkor nyugtalanítóvá válik a magyar nemzet helyzete az Osztrák–Magyar Monarchiában, sorsa pedig Ady Endrének azokhoz a költői próféciáihoz válik hasonlatossá, melyek szintén ószövetségi eredetűek.

1912. június 9-én a Szvetenay utcai halottasházból tudósítja Kosztolányi A Hét olvasóit, ahol Cholnoky Viktor „halotti maszkját kell megrajzolnia.” A vallomás lényeges megállapítása: Cholnoky ihletője a halál volt. Élete, alkotói magatartása halál felé élt élet volt. A halált földérítő szándék áll Kosztolányi szerint a bizarr és groteszk tematikai ötletek, a horrorisztikus cselekmény mögött. A horrort és a természetfölöttit Cholnoky konzervatív logikával kezelte. Ez a logika teszi könyörtelenül abszurdá *A kövér embert*, melynek leíró részei öccse, László Bertalan *éjszakája* című kisregényében köszönnek vissza. *A kövér embernek* a Franz Kafka prózapoétikájával összehasonlított elemzését készítő Bori Imre látja és látta azokat az irányokat, melyek felé egy alternatív magyar irodalom indulhatott volna a századfordulón. Ezt viszi tovább László regényeiben és a *Leándervirág* novellában, bár Lovass nem lát előnyös tendenciát ebben. A fivérek említett két novelláját az is összeköti, hogy elbeszélőjük halott, aki a saját halálát beszéli el élő hallgatóinak. Viktor *A máltai láz* című novellája túlvilági utazás, melynek végcélja

³⁸ Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Bp., Atlantisz, 1999, 156.

bál, éppen úgy, ahogy Csáth Géza *Nyári bál* című novellájában is a halál, az elmúlás szimbolikus tere a bál. A bál a halál birodalma, az odavezető út a halálközeli állapot.

A *Kaleidoszkóp* című esszékötetben szép számmal található közéleti alapú szöveg, s ezekre jellemző, hogy – habár aktuális témákat taglalnak – lényegi mondanivalójuk a közös európai–magyar történelem múltjából érthető csupán. Cholnoky arról írt, ami személyesen foglalkoztatta – érintette tette magát minden területen –, a nagyvilág történéseit is Magyarországhoz mérten értékelte. A *reichstadi herceg* témája a Franciaország és az Osztrák–Magyar Monarchia közötti diplomáciai affér, mely Napóleon fiának temetkezési helye körül bonyolódott. Cholnoky, aki az eset apropóján II. Rákóczi Ferenc fiáról is említést tesz, akárcsak Károly főhercegről és természetesen Rudolf trónörökös-ről, akiben *állítólag* az Árpádok vére is csörgedezett, alaposan körüljárja a témát, de szinte az összes tény Bonaparte korából származik: történelmi. A szerző többször utal a főudvarmesterre, aki az udvari ceremóniákért (különösen a temetések rendjéért, ahogy erről majd Krúdy tudósít 1916-ból) felel. Alfred von Montenuovo herceg emlegetése mintha nem minden esetben volna szükséges, sőt végül már inkább zavaró, pedig éppen ő a politikai incidens legfontosabb figurája, lévén Neipperg gróf és Mária-Lujza morganatikus házasságának gyümölcse, féltestvére a reichstadi hercegnek, így a cikk végén található Napóleon-idézet fényében a Habsburg-ház diplomáciai győzelmeiként értékelhető az eset. A szöveg nem foglal állást a fölvetődő kérdésekben. A szabadság nem vágyott, történelmi és földrajzi messziségből csodált istennő a kiegyezést követő évben született író nemzedékének, hanem szürke valóság, mellyel óvatos politikai tudás birtokában kell a hétköznapokban együtt élni, forradalmi ünnepek helyett. Ez a tapasztalat, melyre a ködlovagok szinte mindegyike reflektált társadalmi tárgyú munkáikban, kötheti össze a *reichstadi herceget* a *Türr tábornokkal*, mely a nemzetközi híru szabadságharcos halálának alkalmából született. A szerző minden tiszteletet megad az elhunytak, de kifejti, hogy nem lehetett hős olyan korszakban, melynek már nem volt szüksége hősök-re, pusztán pontos szakemberekre, akik a munkájukat végzik: „a tábornok nem a tragikus hősök nemes, de valljuk be meglehetősen élhetetlen fajtájából való volt. Erős és munkakereső lélek.” A hősknél fontosabb a hétköznapi becsület.

Viktor *Hőscsinálás* című satírja az írói műhely titkait demitizálja, s a romantika eszköztárát állítja pellengérré, többször említve Jókait. A legsúlyosabb kritika nem Jókai szövegeit, hanem a magyar Jókai-befogadást bírálja. A *senkik szigete* a Ferencváros döbbenetes szociográfiai leírása. A címválasztás nem bizonyosan önkényes. Míg *Az arany ember* erotika és lovagiasság, egyéni boldogság és társadalmi erkölcsiség kérdéseit boncolgathatja, addig a *senkik szigetén* mindezekből csupán a nyers szexualitás, a nyomor, a pornográfia, az erőszak és a szükségszerű bukás marad. Kíméletlen görbe tükröt tart azon olvasók elé, akik romantikusan szeretnének olvasni, akár Cholnokyt, akár Jókait. Tímár Mihály elmenekül a senki szigetére önmaga elől, a *senkik ferencvárosi szigetéről* azonban sem a nyomorék, sem nyomorult életű felesége nem menekülhet. Szemiotikai szempontból az sem elhanyagolható, hogy míg Jókai *senki szigete* a tökéletes diszkréció, addig Cholnoky *senkik szigete* a teljes indiszkréció jelölője.

1906. október 29-én a kassai dómban temették újra II. Rákóczi Ferencet, miután öt nappal korábban Ferenc József szentesítette a fejedelmet és társait megbélyegző 1715-ös törvénycikkek eltörlését. A temetés fontossá vált a magyar közélet számára. „Nem a halálnak, hanem az életnek kérdése a temetkezés” – írja Cholnoky Viktor *A halottégetésről*ben. A kuruc bujdosók hazatérésének alkalmából született *Mikes Kelemen utolsó levele*, mely – amellet, hogy archaizálása igazi stílusbravúr – a legsikerültebb Cholnoky újságcikk és szépirodalom között egyensúlyozó munkái közül. A fejedelem és hűséges bajtársai hazatérnek hosszú száműzetésükből, s ez örömmel tölthet el minden magyart. Csakhogy Mikes síron túli szavai mintha a szabadság és a megbékélés őszinteségét vonnák kétségbe: az archaizáló stílus a szabadságharc (burkoltan a szabadság) anakronizmusa, illetve behatárolt-viszonylagos voltára hívhatja föl a figyelmet, párhuzamban azzal, hogy a kiegyezés korának szellemi munkásai (például a ködlovagok) is behatároltnak, viszonylagosnak, átmenetinek érezték egzisztenciájukat, mindennapjaikat. Legjobb elméik nem hittek abban, hogy politikai környezetüket egyéni tevékenységükkel befolyásolni tudnák, ahogy Cholnoky írja *Kánikula* című jelenetében: „Kérlek, csak ne politizálj! Ez ma már kiment a divatból, és nagyon okosan ment.” A nemzedéket egyszerre jellemezte a társadalomba való betagozódás (a kávéházi életforma legendája mellett megbízható sajtómunkások voltak) és a szabadságharcos ősök szellemének való megfelelés vágya vagy kényszere. Ezzel párhuzamos az olyan elődök követése-elismerése, mint Petőfi, Arany, de főleg Jókai, miközben az utódok által művelt irodalom inkább követ világirodalmi példákat, mint hazaiakat (legalábbis a szándék szintjén). A helyzetet Cholnoky Viktor művei illusztrálhatják, melyekben fontos szerepet kap a negyedik, a szülők tiszteletére vonatkozó parancsolat, mely értelmezésében elsősorban az atya tiszteletére vonatkozik. Így ír *A cárné* című esszéjében és *A negyedik parancsolatban*, mely az apák és a fiak párharcáról szól. Az apák fegyverei a társadalmi vívmányok – nem véletlen, hogy betegségek és nyomor ellen küzdő talpig becsületes orvos az apafigura a jelenetben –, míg a fiak csak az önpusztítást, az abszurd létszemléletet választhatják ebben a küzdelemben, hozzá azokat a századfordulós filozófiákat, melyeknek elsősorban nonkonformista, lázadó, dekadens jellemzőit nagyították fel vagy látták meg, akkor is, ha mindez csak utólagos belemagyarázás vagy részjelenség a gondolati rendszerekhez képest. Így lesz *A tragédia születését* író Nietzsche szilénoszi tételmondatából: a legjobb meg nem születni, a lázadás jelszava. A jelenet tékozló fiúja a közhigiéniéért és a betegségek ellen folyó harccal szembe megy, mint publicisztikája jelentős részében Cholnoky Viktor. Éppúgy elutasítja a(z egyéni) becsületet, mint *Az agórán* magányos filozófusa (valószínűleg Szókratész-parafrazis): „Nekem nem kell a becsület, nekem a gondolat szabadsága kell.” A fiak nemzedékének dekadenciája László *Kisértetek* című regényében bontakozik ki. A múlt zavaros bűnei (boldogtalan szerelem, házasságtörés) a káoszt készítik elő, a jelenben züllés, vérfertőző viszony, prostituálódás, deklasszált szerelmi viszony és apagyilkosság vezetik a cselekményt a rezignáltan melankolikus végig.

Az apa nem egyszerűen az elbeszélést tartja a kezében. Ő az, aki személyével szavatolja az elbeszélés etikai és esztétikai minőségét: „Elmondok magának egy történetet, amit nem fog elhinni, pedig én az apámtól hallottam, tehát igaz” – mondja Higasi,

A nagy kés belső elbeszélője a kerettörténet elbeszélőjének. Az apa verifikálja az elbeszélést, sőt övé az elbeszélés joga. Ráadásul a történet, az elbeszélés alapja az apával és az anyával történt meg. Nem egyszerűen az előző nemzedékkel, hanem azzal a nemzedékkel, mely az elbeszélés továbbadójának létrehozója volt. Így az elbeszélés genezis, fönntartja magának a jogot arra, hogy mint az elbeszélés jelentkezzen, olyan korpuszként, mely pusztán a továbbadás, a hagyományozás és az őrzés föladatát szánja az utódoknak, megengedve a parafrázis, az értelmezés, sőt a paródia lehetőségét is, de nyilvánvalóvá téve, hogy további, eltérő narratív struktúrákra nincs szükség. Az apák örökségével kell a fivéreknek élniük, s ez az örökség szükségszerűen magában hordozza a csalás olyan modelljeit, mint a plágium, az ismétlés, a körkörös visszatérő elbeszélői struktúrák. A Trivulzió-novellák figyelmes olvasója zavaró (untató) ismétlődésekre figyelhet föl. A sivatagi oroszlánkalandot több novella szóról szóra egyezően adja elő, csakúgy, mint a tengeri potyautas átváltozását uralkodóvá. Ezek az elbeszélések minden invenciót, eredetiséget nélkülöznek. Előfordul, hogy egy ötletet Cholnoky Viktor többször is földolgoz. Az 1910-es *Amenhotep* például 1907. május 19-én a Budapestben még *A skarabeusz* címmel látott napvilágot, s minőségében észlelhetően elmaradt a *Tammúz*-ban megjelent második változat mögött. László *Varázskalap* című fantasztikus mesenovellája elnagyolt változatban a *Régi ismerősbe* is belekerült. A novella értékesebb, mint a regényepizód. Csáth Géza 1908-as első novelláskötetének, *A varázsló kertjének* legjobb hagyományait követi, mind a mese lélektani alapításának, mind a narráció sokrétűségének a tekintetében.

A nagy kés keret-elbeszélője többször is közli verifikációs fönntartásait a történet elbeszélőjével, de mit jelent elhinni vagy nem hinni egy történetet? Mit adhat hozzá a hit mint értelmezés a szöveghez? Különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a hazugság a Cholnoky-fivérek életművében esztétikai kategória, az önkifejezés eszköze. László a *Ritter von Toggenburg utolsó csalódásában* titokzatos testvérpárról ír, akik saját kis világukba zárkóznak, melyet fantáziájukból alkotnak. A *Régi ismerősben* a Szmolenszky-fivérekkel lágyabb kontúrokkal ugyan, de megismétlődik ez a történet, s ott a saját invenció Jókai Mór regényeinek hatásával bővül ki, a Jókai-olvasás a nosztalgia domináns eleme lesz.³⁹ Ez a világ semmi másból nem áll, mint szemérmetlenül grandiózus hazudozások féktelenül vidám sorozatából, melynek során a szegényes valóság minden kicsiségét kigúnyolják és legyőzik, legvégül, napi rendszerességgel, szertartásosan a halált is, s ez utóbbi rituáléban mindig az öcs játssza a főszerepet, így félig-meddig logikus következmény, hogy ő lesz, akit a halál még gyermekként elragad. Mintha Viktorral közös, saját történetüket írta volna meg szerepcserével László. Értelmezői aktus-e egyáltalán a hit? Talán inkább próbálkozás, hogy az apák elbeszéléséhez a fiak is hozzáteheszenek valamit, s egyáltalán nem kegyeletsértő próbálkozás. *A Mirza bej katonájának* elbeszélője kijelenti, hogy Jókai Mór tollára való történetet kell elmondania, s úgy tűnik, a cselekmény romantikus kalandossága és egzotikumai miatt valóban igaza van. A szöveg –

³⁹ CHOLNOKY, 35. jegyzetben *i. m.*, 326–327, 369. A nosztalgikus Jókai-olvasásról NEMESKÉRI Erika írt, *uo.*, 695.

szándékosan – túlbonyolítja az egzotikus szálát, mely főképpen a nyelvi különbségekben nyilvánul meg. Mégsem paródia, sem parafrázis, koncepcionálisan több: a hatalom által kikényszerített apagyilkosság öngyilkosságba torkolló tragédiája. Az apa kettős megnyilvánulása vezet tragédiához. Az államhatalom és a nemzeti származás familiaritása egyszerre követeli az engedelmességet, holott ebben az esetben a kettő kizárja egymást. Az egyén, aki a hatalom atyjával nem mer, a saját apjával (származásával, gyökereivel) nem akar konfrontálódni, szükségszerűen elbukik. Pusztán bukásának módjában dönthet önállóan, s ebből a szempontból nézve az öngyilkosság logikus megoldás, akárcsak az önként vállalt züllés *A negyedik parancsolatban*. Ezt gondolja tovább poe-i groteszk humorral az *Apa*, mely a tér és idő távolságai miatt egyként egzotikus helyzetből, az ókori Egyiptomból tekint apák és fiak generációs-pszichés problémájára. Csakhogy az idő kizökken: Szethosz és Ramszesz fáraók, apa és fia múmiákként találkoznak éjszaka a British Múzeumban. A sors, pontosabban a halál fintora, hogy az apa tetterős ifjú, mivel fiatalemberként esett el az asszír háborúban, s fia, a világhódító hosszú, békés öregség után hunyt el. A groteszk morbiditáshoz bőven elég, hogy egy fiatalember gyermekeként babusgat egy aggastyánt, ezúttal azonban nem ez a lényeges. A világhódító, atyja korai halálát megbosszuló fáraó, akit életében hatalmas birodalom rettegett uraként ismert mindenki, s hírneve a halála utáni évezredekre is fennmaradt, törekeny, védtelen kisgyermek apja számára, aki életét nem ismerhette. Extrém esete a novella Cholnoky alapélményének: a fiak tehetnek bármit, lehetnek világrengető hősök, apáik számára, az apák világában legföljebb ígéretes kezdemények lehetnek. Szethosz gyöngéden megdorgálja *álmodozó* agg fiacskáját, mielőtt a hajnal közeledtével újra nyugovóra térnének a kiállító terem tárolóiban. *A Febris leonina* jelenetében az utazó-vadászató világfí arról panaszkodik, hogy ideges nyugtalanság, oroszlánláz fogja el nappal. Képtelen még a legegyszerűbb tevékenységekre is: fázik a Naptól. A Nap, az atya konvencionális szimbóluma ezúttal arra utalhat, hogy a nemzedéknek, melybe az elbeszélő tartozik, komoly problémái vannak elődeivel, akik örökségüket (az irányítást) még nem akarják átadni, ugyanakkor felelősségérzetet (társadalmi beilleszkedést) követelnek az utódoktól, akiket ez a kettős és ellentmondásos föladat cselekvésképtelenné tesz, akárcsak a napfény az oroszlánt. Csak az éj leszálltakor, napnyugvás után térnek magukhoz, akkor azonban már nincs lehetőségük érdemi munkavégzésre, számukra csupán a züllés, az éjszakai élet lehetősége marad. A döntésképtelenség, a választás emberfölöttinek tűnő felelőssége elviselhetetlen terheket ró a nemzedék tagjaira. Flórusz, a *Piroska* főszereplője öngyilkosságba menekül a felelősség elől, amely életének irányításával járna. Ha a determinizmus felől értelmezzük Cholnoky László prózájának alakjait, akkor következetesen döntve választják a személyiség lerombolását, mivel a lét nem kínál számukra lehetőséget. Ennek az életmódnak jellemző motívuma, sőt életjele a kártya, mely nem pusztán szerencsejáték, szimbólum is. Krúdy a Tarot-t és a cigány vetőkártyát több művében jelölő szerepbe hozza, a magyar néven ismert svájci kártyacsomagot és – kisebb mértékben, de – a francia kártyát is szimbolikus-metaforikus értelemben használja. Cholnoky László művészetében a kártya-szimbólika fontos szerephez jut. Bár használja a francia kártya szimbólumait, ezt háttérbe szorítja a svájci kártya jelképrendszere. Kezdetben

csupán a csalás, a trükk jelölői szintjéről van szó, ez azonban összefügg később a jelenléte világát látszattá lefokozó elbeszéléssel, annak szervező szimbólumává válik. Az okot a svájci kártya figuráinak változatai adják. Vannak olyan csomagok, melyekben nem azonosak a Tell Vilmos mitizálódott történetéből származó, színeket és értékeket jelölő figurák. A *Búzakalász* novellából tudható, hogy a tök fölső, mely általában Stüssi vadász alakjában mutatkozik, Melchthal Arnold is lehet, akiről Schiller *Tell Vilmos*ából (is) tudható, hogy a történetben Stüssitől elkülöníthetően létező szereplő (ez vezet első szinten majd a csalás leleplezéséhez). A narrátor megjegyzi, hogy a lap a tökfilkó, melynek pejorizáló jelentéstartalma és a kártyaszargonban használt jelalakja között folyik a szöveg játéka: aki csal és akit megcsalnak, egyaránt rászolgált a tökfilkó névre. A *Régi ismerős*ben átértelmezve, új helyzetben jelenik meg Melchthal Arnold és Stüssi vadász helycseréje. A magyar kártyaszargonban töknek nevezett színről kiderül, hogy jelentésmódosulás után heréből, a lovak nyakába akasztott pergőn keresztül került közelebb a tökhöz mint növényhez – de csak a magyarban –, s utalás történik Piatnikra, a bécsi kártyakészítő családra is. Hazugság és csalás művészete kerül a középpontba Szmolenszky Miklós szenvedélyes retorikáján keresztül. Csak hogy a beszédre alkalmas nem a csalás klasszikus megjelenése ad, hanem legtökéletlenebb módjának leleplezése. A szónoklatban végképp összekeveredik Melchthal Stüssivel, s ez is a csalást szolgálja, mivel a kártyakészítő véletlenül Stüssi ikonológiáját alkalmazta Melchthalra. Az olvasó könnyen fölismerheti, hogy a zavarról, a káoszról és a látszatról szóló beszéd nagyban hozzájárul a káosz létrejöttéhez. A látszatot és a megtévesztést már itt szándékosan (szinpadiasan) alkalmazza a főszereplő. Ezzel kerül egyre közelebb a régi ismerőssel, a sátánnal való regényvégi találkozáshoz, a kárhozathoz. A regény végén Miklós az operában Gounod *Faust*ját hallgatja, a hangok a Balaton zúgásává változnak elméjében, s elhatározza, hogy még egyszer a Balaton-felvidékre utazik, hogy rendezze számadását az ördöggel. A sátánhívó Szmolenszky Istenről vallott elképzelései föltűnően hasonlítanak de Sade teológiai nézeteire,⁴⁰ de az egyezések ellenére Cholnoky László életművében nem lehet filológiai kimutatni a filozófus márki közvetlen hatását. Mindenesetre elgondolkodtató, hogy Szmolenszky többször is kifejezésre juttatja, hogy – bár tudja: Isten nem létezik – jó lenne, ha átkaival és káromlásaival létező Istent illehetne mámoros pillanataiban. Káosz, rombolás és (ön)pusztítás László hőseinek legfőbb ismertetőjegye. A sátánt szolgáló Krascenicstől Miklós Siva-szobrocskát kap – „adósság fejében” –, melyről megjegyzi, hogy Siva intrikus és a rombolás istene.

A *Febris leonina* nappali oroslánjának sorsában a fivérek nemzedékének sorsa tükröződik, akik oroslánoknak érezték magukat, de kutyakénál tehetlenebb sors jutott nekik osztályrészül. Cholnoky László *Fauszt*jának címszereplője – aki Viktor bátyjához hasonlóan aviatisztikával foglalkozik! – is „olyan emberré lett, aki már az ördögnek sem kell. Fanyarul látta, hogy teljesen magára van utalva.” Talán ezzel magyarázható László hőseinek agresszív vitastílusa, mely az öncélú ellentmondás destruktivitásának példája. A nemzedék reprezentánsai nem tudják, honnan jöttek, nem tudják, hova jutnak, sőt néha

⁴⁰ DE SADE, *Filozófia a budoárban: A szabadosság iskolája*, Szeged, Lazi, 2001, 68.

azt sem, hogy hol vannak éppen, de azt többnyire sejtik, hogy „ennek az egésznek” semmi értelme sincs.⁴¹ A kárhozatban látja meg Cholnoky László hőseinek közös sorsát, mely a züllésből, a pusztulásból és a fausti archetípus mitikus párhuzamaiból vezethető le. Viktor *Hajnali beszélgetésének* résztvevői csak akkor hiszik magukról, hogy írók, ha ittasak, erről egyikük meg is jegyzi, hogy „Ez csak alkoholmány.” László *Régi ismerősének* főhősét az önmagában fölismert féltehetség kínozza: érzékeny esztétikai érzékével és ritka, alapos műveltségével világosan látja, *hogyan* kellene alkotnia, de nem képes rá. A tehetetlen örület, mely a féltehetség vagy a magát kifutni nem képes tehetség végső stációja, Viktor *Lucidum intervallumának* infernális jelenetében legalábbis kétségessé teszi abnormalitás és alkotás szimbiózisát: a magát művésznek képzelő beteg emlékek könyvekbe illő rímekben beszél, megidézve példaképeit, Jókait, Petőfit és Poe-t. Ahogy pedig Cholnoky László ír önmagáról, sorsáról – nemzedékéhez hűen töredékben maradt – önéletrajzában, az a fiak és fivérek korszakát jellemzi: „Nem volt más megoldás, márpedig a születésemtől fogva lovag voltam, – lekésett, idegenszerű, szánalmas, groteszk lovag – és mint ilyen szándékozok távozni is erről az ostoba, de mulatságos színpadról.”⁴²

⁴¹ „Bolyongtam ezer felé [...] talán nem is tudom, honnét kerültem ide. És nem tudom azt sem, hogy innét hova megyek.” CHOLNOKY, 12. jegyzetben *i. m.*, 255.

⁴² *Uo.*, 6.